

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه معارف اسلامی

گروه: مدرسی معارف اسلامی
گرایش: اخلاق اسلامی

عنوان

نقش معادباوری بر تربیت اخلاقی از دیدگاه صحیفه سجادیه

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر سید اکبر حسینی قلعه بهمن

استاد مشاور:

جناب آقای محمد علی مجد فقیهی

نگارش:

مهدی رحیمی

۱۳۹۲

«کلیه حقوق این پایان‌نامه اعم از چاپ، تکثیر، نسخه‌برداری، ترجمه، اقتباس و ...
برای دانشگاه معارف اسلامی محفوظ است، نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است»

تقدیم

این پژوهش اگر قابلیت تقدیم داشته باشد، تقدیم می‌کنم به حضرت علی بن حسین علیهما السلام که زینت عابدان، اسطوره صبر و استقامت و یادگار کربلا است. باشد که ایشان شفاعت ما را در جهان باقی برعهده گیرند و در زمره‌ی شیعیان خویش قرار دهند.

تقدیر و تشکر

حمد و ستایش بی پایان مخصوص خداوند است که انسان را با علم و دانش آشنا ساخت و پیامبران به ویژه خاتم النبیین «صلّ الله علیه و آله» را والاترین عالم و معلم بشریت قرار داد و با نصب اوصیاء او، نعمت را بر اهل عالم تمام کرد.

ادب اقتضاء می کند از زحمات تمامی اساتید خود که حقیر را در فهم معارف الهی یاری داده و بار گران بنده را به دوش کشیده اند و ریزه خوار خوان گسترده ی علم و دانش آنان بوده و هستم، به حکم وظیفه ی شاگردی، و از باب لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق، از صمیم قلب و با تمام وجود، تشکر و قدردانی نمایم، مخصوصاً از استاد ارجمند جناب دکتر سید اکبر حسینی قلعه بهمن استاد راهنما، به خاطر راهنمایی های استادانه و مشفقانه ایشان که همراه با بزرگواری و بردباری بود و جرأت نوشتن را در وجود اینجانب تقویت نمود. همچنین از استاد گرامی جناب دکتر محمد علی مجد فقیهی استاد مشاور به جهت مشورت های خالصانه ایشان قدردانی و تشکر می نمایم و برای آنها از درگاه احدیت توفیق روز افزون را خواهانم.

چکیده:

معاد و زندگی پس از مرگ مهم‌ترین حادثه زندگی بشر و ناشناخته‌ترین وجه حیات است که تنها از منظر وحی می‌توان تصویری از آن پیدا کرد و آن را ارائه داد. از آنجا که تلقی انسان از غایت و فرجام شناسی خویش، معنا بخش تمام اعمال و فعالیت‌های زندگی اوست و نحوه آغاز و کیفیت اعمال او را هم معین می‌کند، اعتقاد به معاد می‌تواند تأثیر شگرفی در زندگی بشر و رویکردهای او با مسائل و حوادث پیش رو داشته باشد. بی‌تردید یکی از جنبه‌هایی که می‌توان از اعتقاد به معاد در پرورش و گسترش آن بهره برد، تربیت اخلاقی است به همین جهت این پژوهش به نقش معادباوری بر تربیت اخلاقی از دیدگاه صحیفه سجادیه پرداخته و در این راستا تنظیم گردیده است. در ابتدا کلیات بحث را مورد بررسی قرار داده است و سپس به معرفی صحیفه سجادیه و شرایط خاص امام سجاد علیه السلام اشاره دارد و به این نتیجه می‌رسد که این کتاب شریف از ابتدا مورد توجه بسیاری از بزرگان دین قرار داشته و دارای محتوای غنی معارف دینی است و در زمینه تربیت اخلاقی می‌توان بهره‌ای بسیاری از آن برد. در فصل دوم به تصویر مرگ و معاد از دیدگاه امام علیه السلام اشاره می‌کند و به این نتیجه می‌رسد که اعتقاد به معاد به عنوان یکی از اصول دین، مورد توجه حضرت قرار داشته و بسیاری از ویژگی‌های قیامت و معاد در ضمن دعاهای امام سجاد علیه السلام آمده است. در نهایت در فصل سوم و چهارم رویکردهای تربیتی و اخلاقی که مترتب بر معادباوری هستند را با توجه به دعاهای حضرت مورد بررسی قرار می‌دهد و به این نتیجه می‌رسد که معادباوری نقش مؤثری در ایجاد انگیزه برای کسب فضائل اخلاقی و زدودن رذائل اخلاقی ایفاء می‌کند و می‌توان از این باور به عنوان یکی از ابزارهای تربیتی برای ایجاد و گسترش فضائل اخلاقی استفاده نمود.

واژگان کلیدی

معاد، معادباوری، تربیت اخلاقی، صحیفه سجادیه.

فهرست مطالب

۱	فصل اول: کلیات و مفاهیم
۲	۱-۱ بیان مسأله
۲	۲-۱ پیشینه تحقیق
۲	۳-۱ پرسش اصلی و فرعی
۳	۴-۱ فرضیه
۳	۵-۱ اهداف تحقیق
۳	۶-۱ روش تحقیق
۳	۷-۱ مفاهیم
۳	۱-۷-۱ اخلاق
۴	۲-۷-۱ علم اخلاق
۵	۳-۷-۱ تربیت
۶	۴-۷-۱ رابطه علم اخلاق و تربیت
۷	۵-۷-۱ تربیت اخلاقی
۸	۱-۵-۷-۱ هدف تربیت اخلاقی
۹	۲-۵-۷-۱ گستره تربیت اخلاقی
۱۰	۶-۷-۱ معاد
۱۲	۷-۷-۱ معاد باوری و تربیت اخلاقی
۱۳	۸-۷-۱ زندگی نامه امام علی بن الحسین علیه السلام
۱۴	۱-۸-۷-۱ دوران امامت
۱۷	۹-۷-۱ صحیفه سجادیه و سند آن
۱۸	۱-۹-۷-۱ بررسی سند صحیفه سجادیه

- ۱۹ ۱-۷-۹-۲ ساختار صحیفه سجادیه
- ۲۰ ۱-۷-۹-۳ صحیفه ها دیگر
- ۲۱ ۱-۷-۹-۴ موقعیت صحیفه سجادیه در بین علمای شیعه
- ۲۳ ۱-۸ جمع بندی
- ۲۵ ۲. فصل دوّم: تصویر معاد و حیات پس از مرگ از منظر صحیفه سجادیه
- ۲۶ ۲-۱ مرگ در لغت
- ۲۷ ۲-۲ معنا و ماهیت مرگ در قرآن
- ۲۹ ۲-۳ تصویر مرگ از دیدگاه صحیفه سجادیه
- ۲۹ ۲-۳-۱ مرگ سنتی قطعی و همگانی
- ۳۱ ۲-۳-۲ مرگ بابی از ابواب آمرزش و کلیدی از کلیدهای رحمت الهی است
- ۳۲ ۲-۳-۳ حالت انسان در لحظه مرگ
- ۳۴ ۲-۳-۴ ملک الموت به هنگام گرفتن روح
- ۳۷ ۲-۴ حقیقت عالم برزخ و قبر
- ۴۰ ۲-۵ شب اوّل قبر و سؤال آن
- ۴۱ ۲-۶ ویژگی های قیامت از منظر صحیفه سجادیه
- ۴۱ ۲-۶-۱ شناخته شدن مجرمان از ظاهرشان
- ۴۲ ۲-۶-۲ روز حسرت و ندامت
- ۴۲ ۲-۶-۳ رسیدگی به اعمال و ستم نشدن به هیچ کس
- ۴۳ ۲-۶-۴ قطع شدن رابطه ها
- ۴۳ ۲-۶-۵ آشکار شدن رازها
- ۴۴ ۲-۶-۶ شهادت فرشتگان بر اعمال انسان
- ۴۵ ۲-۶-۷ روزی که پیامبر و کسانی که به او ایمان دارند خوار نمی شوند
- ۴۶ ۲-۶-۸ ملاقات با حضرت حق

- ۴۷ ۷-۲ بهشت و ویژگی های آن از منظر صحیفه سجادیه.
- ۴۷ ۱-۷-۲ خلود و جاودانگی.
- ۴۸ ۲-۷-۲ نهرهای بهشتی.
- ۴۸ ۳-۷-۲ حوریان بهشتی.
- ۴۹ ۴-۷-۲ درختان بارور با میوه های گوناگون.
- ۵۰ ۵-۷-۲ همنشینی با ملائکه و انبیاء.
- ۵۰ ۸-۲ جهنم و ویژگی های آن از منظر صحیفه سجادیه.
- ۵۱ ۱-۸-۲ آتش دوزخ.
- ۵۲ ۲-۸-۲ نوشیدنی های جهنم.
- ۵۳ ۳-۸-۲ عقرب ها و مارهای دوزخ.
- ۵۴ ۴-۸-۲ ابدی و همیشگی بودن عذاب دوزخ.
- ۵۶ ۳. فصل سوم: تاثیر معاد باوری و غفلت از یاد معاد بر تربیت اخلاقی.
- ۵۹ ۱-۳ تاثیر معادباوری بر تربیت اخلاقی.
- ۵۹ ۱-۱-۳ اصلاح نگرش انسان به دنیا.
- ۶۳ ۲-۱-۳. کنترل غرائض و شهوات و پرورش فضایل اخلاقی.
- ۶۶ ۳-۱-۳. شهامت و شجاعت.
- ۷۰ ۴-۱-۳. آرامش و دلگرمی.
- ۷۵ ۵-۱-۳. احساس مسئولیت و مراقبت دائم.
- ۷۸ ۶-۱-۳. عبرت پذیری.
- ۸۱ ۲-۳ آثار غفلت از یاد معاد.
- ۸۱ ۱-۲-۳. دگرگون شدن ارزشها.
- ۸۴ ۲-۲-۳. پیروی از هوی و هوس.
- ۸۷ ۳-۲-۳. تکبر و لجاجت.

- ۹۰ ۴-۲-۳. دل‌بستگی به دنیا.
- ۹۴ ۵-۲-۳. پوچ‌گرایی.
- ۹۶ ۶-۲-۳. عدم عبرت‌پذیری.
- ۹۹ ۴. فصل چهارم: تاثیر نگاه صحیفه سجادیه به معاد بر تربیت اخلاقی.
- ۱۰۰ ۱-۴. ستایش و حمد پروردگار.
- ۱۰۱ ۱-۱-۴. معنای شکر و حمد.
- ۱۰۱ ۲-۱-۴. اهمیت حمد و شکر الهی.
- ۱۰۲ ۳-۱-۴. شکر و حمد الهی توفیقی از ناحیه خداوند است.
- ۱۰۲ ۴-۱-۴. ابعاد شکر و حمد.
- ۱۰۳ ۵-۱-۴. آثار و نتایج حمد و شکر الهی.
- ۱۰۳ ۱-۵-۱-۴. فزونی نعمت.
- ۱۰۴ ۲-۵-۱-۴. رهایی از عذاب.
- ۱۰۵ ۶-۱-۴. معادباوری و ستایش پروردگار.
- ۱۰۵ ۲-۴. تغییر نگرش نسبت به زندگی دنیا.
- ۱۰۶ ۱-۲-۴. معنای دنیا.
- ۱۰۶ ۱-۱-۲-۴. فریبندگی دنیا.
- ۱۰۷ ۱-۱-۲-۴. موانع فریبندگی دنیا.
- ۱۰۸ ۲-۱-۲-۴. ناپایداری زندگی دنیا.
- ۱۰۸ ۳-۱-۲-۴. پستی و کم ارزش بودن دنیا در مقایسه با آخرت.
- ۱۰۹ ۲-۲-۴. دنیای ممدوح و دنیای مذموم.
- ۱۱۱ ۳-۲-۴. معادباوری و تغییر نگرش نسبت به زندگی دنیا.
- ۱۱۲ ۳-۴. توبه.
- ۱۱۲ ۱-۳-۴. توبه و ضرورت آن.

- ۱۱۳..... ۲-۳-۴ معنای توبه
- ۱۱۴..... ۳-۳-۴ اقسام توبه
- ۱۱۵..... ۴-۳-۴ شرایط توبه
- ۱۱۶..... ۵-۳-۴ آثار توبه
- ۱۱۶..... ۱-۵-۳-۴ پاک شدن گناهان
- ۱۱۷..... ۲-۵-۳-۴ دوستی خداوند
- ۱۱۸..... ۳-۵-۳-۴ تبدیل سیئات به حسنات
- ۱۱۸..... ۶-۳-۴ معادباوری و توبه
- ۱۱۹..... ۴-۴ صبر
- ۱۱۹..... ۱-۴-۴ معنای صبر
- ۱۲۰..... ۲-۴-۴ اهمیت صبر
- ۱۲۱..... ۳-۴-۴ اقسام صبر
- ۱۲۲..... ۴-۴-۴ نتایج صبر
- ۱۲۲..... ۱-۴-۴-۴ کسب خیر در دنیا و آخرت
- ۱۲۲..... ۲-۴-۴-۴ تربیت نفس
- ۱۲۳..... ۵-۴-۴ معادباوری و صبر
- ۱۲۴..... ۵-۴ قناعت
- ۱۲۴..... ۱-۵-۴ مفهوم قناعت
- ۱۲۵..... ۲-۵-۴ اهمیت قناعت
- ۱۲۵..... ۳-۵-۴ راههای ایجاد قناعت
- ۱۲۵..... ۱-۳-۵-۴ کرامت و شخصیت
- ۱۲۵..... ۲-۳-۵-۴ اعتقاد به تضمین روزی از جانب خداوند
- ۱۲۶..... ۳-۳-۵-۴ معادباوری و تقویت قناعت

- ۱۲۶.....۶-۴ عدم آرزوهای بلند
- ۱۲۷.....۱-۶-۴ عامل ایجاد آرزوهای بلند
- ۱۲۸.....۲-۶-۴ معادباوری و عدم آرزوهای بلند
- ۱۲۹.....۷-۴ خوف و رجا
- ۱۳۰.....۱-۷-۴ خوف
- ۱۳۰.....۱-۱-۷-۴ سبب خوف
- ۱۳۱.....۲-۱-۷-۴ اقسام خوف
- ۱۳۳.....۳-۱-۷-۴ معاد باوری و خوف
- ۱۳۳.....۲-۷-۴ رجا
- ۱۳۴.....۱-۲-۷-۴ اقسام رجا
- ۱۳۴.....۲-۲-۷-۴ معادباوری و رجا
- ۱۳۶.....۸-۴ زهد
- ۱۳۷.....۱-۸-۴ مراتب زاهدان
- ۱۳۹.....۲-۸-۴ معادباوری و زهد
- ۱۳۹.....۳-۸-۴ آیا مراد از زهد همان رهبانیت در دین مسیحیت است؟
- ۱۴۰.....۹-۴ تواضع
- ۱۴۰.....۱-۹-۴ مفهوم تواضع
- ۱۴۱.....۲-۹-۴ درجات تواضع
- ۱۴۱.....۳-۹-۴ اقسام تواضع
- ۱۴۳.....۴-۹-۴ آثار تواضع
- ۱۴۳.....۱-۴-۹-۴ سربلندی و بزرگی مقام
- ۱۴۳.....۲-۴-۹-۴ ایجاد محبت
- ۱۴۳.....۳-۴-۹-۴ شخصیت انسان به تواضع است

- ۱۴۳.....۴-۹-۵ معاد باوری، درمان تکبر و تقویت تواضع
- ۱۴۵.....۴-۱۰ غفلت (غفلت ستانی)
- ۱۴۵.....۴-۱۰-۱ مفهوم غفلت
- ۱۴۶.....۴-۱۰-۲ عوامل غفلت
- ۱۴۶.....۴-۱۰-۲-۱ جهل و ناآگاهی
- ۱۴۶.....۴-۱۰-۲-۲ آرزوهای بلند
- ۱۴۷.....۴-۱۰-۲-۳ مستی نعمت
- ۱۴۷.....۴-۱۰-۲-۴ حب دنیا
- ۱۴۷.....۴-۱۰-۳ آثار شوم غفلت
- ۱۴۸.....۴-۱۰-۳-۱ اسیر شدن در دام شیطان
- ۱۴۸.....۴-۱۰-۳-۲ هلاکت انسان
- ۱۴۹.....۴-۱۰-۳-۳ قساوت قلب
- ۱۴۹.....۴-۱۰-۴ معادباوری و زدودن غفلت
- ۱۵۱.....خاتمه
- ۱۵۲.....فهرست منابع
- ۱۵۶.....نمایه

١. فصل اول:

كليات و مفاهيم

۱-۱ بیان مسأله

عالمان بشماری از نخستین سالهای ظهور اسلام به بحث و بررسی معاد پرداخته و آثار زیادی در سطوح مختلف به رشته تحریر درآورده اند. در اهمیت موضوع معاد و تاثیر آن بر رویکردهای مختلف زندگی بشر همین بس که حدود ۱۴۰۰ آیه از آیات قرآن به این مسأله مهم پرداخته است و بیش از دوهزار روایت از معصومان علیهم السلام در این رابطه وارد شده و در صحیفه سجادیه هم این موضوع در دعاهای مختلف مورد توجه حضرت سجاد علیه السلام واقع شده است.

مسأله معاد را می توان از سه منظر مورد بررسی قرار داد ۱. ماهیت شناسی معاد ۲. اثبات معاد ۳. آثار تربیتی اعتقاد به معاد. اکثر آثار علمی و تحقیقی که در مورد معاد تدوین شده از منظر ماهیت شناسی و اثبات معاد مسأله را مورد توجه قرار داده اند. به همین سبب، این تحقیق به رویکرد سوم یعنی نکات اخلاقی و تربیتی معادباوری با محوریت صحیفه سجادیه می پردازد؛ چرا که نگرش و اعتقاد انسان به غایت و سرانجام خویش در تمامی اعمال و فعالیت های او تأثیر می گذارد و چگونگی آغاز و کیفیت رفتار و اعمال را معین می کند.

۱-۲ پیشینه تحقیق

از صدر اسلام بحث معاد در کتاب های روایی و حدیثی آورده شده و در تفاسیر مختلفی که از گذشتگان بجا مانده این مسأله مورد توجه بوده و در چند دهه اخیر هم که عصر تفسیر موضوعی است، به صورت جداگانه به این مسأله عنایت خاصی شده است مثل تفسیر موضوعی آیت الله جوادی و پیام قرآن آیت الله مکارم و منشور جاوید آیت الله سبحانی. اما همه این موارد به اثبات معاد پرداخته اند و نکته های کوتاه و گذرا در مورد نقش معادباوری بر ابعاد زندگی بشر را بیان کرده اند و در سایر کتاب هایی که مورد بررسی واقع شد مسأله اثبات معاد و چگونگی آن مورد توجه واقع شده و اثر مستقلی که نقش معادباوری بر تربیت اخلاقی را بررسی کرده باشد یافت نشد.

۱-۳ پرسش اصلی و فرعی

آنچه به عنوان سؤال اصلی در متن این تحقیق پیگیری خواهد شد، نقش معادباوری بر تربیت اخلاقی از دیدگاه صحیفه سجادیه چگونه است؟ به عبارت دیگر آیا اعتقاد و ایمان به معاد در شکل گیری، پرورش و تقویت تربیت اخلاقی مؤثر است؟ آیا می توان از این اعتقادی که در بسیاری از افراد جامعه وجود دارد برای رشد تربیت اخلاقی استفاده نمود؟ البته برای رسیدن به پاسخ این پرسش متن صحیفه سجادیه را محور تحقیق قرار خواهیم داد. برای دستیابی به این پاسخ با پرسش های فرعی ذیل نیز مواجه خواهیم بود:

۱. تصویر معاد و حیات پس از مرگ در دیدگاه صحیفه سجادیه چگونه است.

۲. آثار تربیتی اعتقاد به معاد در تربیت اخلاقی چیست؟

۳. آثار غفلت از یاد معاد در تربیت اخلاقی چیست؟

به مدد الهی برای پاسخ‌گویی به سئوالات فوق، بحث را به صورت گام به گام پیش خواهیم برد و در هر فصل به یکی از این پرسش‌ها پاسخ خواهیم داد.

۴-۱ فرضیه

معادباوری محرک مهمی در گرایش به اخلاق؛ پرورش فضایل اخلاقی و زدودن رذایل اخلاقی است

۵-۱ اهداف تحقیق

۱: بررسی فضایل اخلاقی که می‌توان از اعتقاد به معاد کسب کرد و یا آنها را پرورش داد.

۲: بررسی رذایل اخلاقی که با توجه به باور به معاد می‌توان آنها را از بین برد.

۳: می‌توان از اعتقاد به معاد به عنوان ابزاری در تربیت اخلاقی استفاده کرد.

۶-۱ روش تحقیق

در این تحقیق از روش توصیف، تحلیل، تفسیر و استنباط برای یافتن فضایل اخلاقی و زدودن رذایل اخلاقی که مرتبط با معاد باوری است، استفاده می‌شود. روش گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای، و به صورت فیش برداری انجام می‌پذیرد.

۷-۱ مفاهیم

۷-۱-۱ اخلاق

اخلاق واژه‌ای عربی؛ جمع خُلُق و خُلُق از ماده "خ ل ق" است؛ و در لغت به معنای خوی، نهاد، سرشت و خصلت آمده است. «خُلُق حالت و کیفیت باطنی است که با چشم سر و حواس ظاهری قابل مشاهده نیست و با اختیار انسان شکل می‌گیرد، در مقابل آن واژه خَلَق قرار دارد که از همان ماده گرفته شده و به شاکله و آفرینش ظاهری انسان گفته می‌شود و چگونگی آن از اختیار انسان خارج است.»^۱

هر خُلُقی مقتضی رفتار خاصی در انسان است. وجود یک صفت موجب می‌شود رفتارهای متناسب با آن بدون نیاز به تفکر و تأمل از شخص صادر شود.

۱. محمد حسین راغب اصفهانی، *مفردات الفاظ قرآن*، ذیل «ماده خ ل ق» / علی اکبر دهخدا، *لغت نامه*، ذیل «واژه اخلاق و خلق».

«واژه اخلاق به خودی خود ناظر به یکی از دو طرف خوبی و بدی یا زیبایی و زشتی نیست و نسبت به آنها اعم است و برای نشان دادن هر کدام از این مفاهیم این واژه به صورت صفت و موصوف به کار می‌رود.»^۱

«اخلاق در اصطلاح گاه به همان معنای لغوی است و گاهی نیز به تمام صفات نفسانی اطلاق می‌شود که منشأ کارهای پسندیده یا ناپسند است، چه به صورت پایدار و ملکه یا ناپایدار و زودگذر باشد و چه از روی فکر و اندیشه حاصل شود؛ یا بدون تفکر و تأمل سرزند»^۲ و گاهی هم به نظام اخلاقی حاکم بر یک جامعه اطلاق می‌گردد. «گاه نیز واژه اخلاق تنها در مورد صفات و افعال نیک به کار می‌رود؛ مثلاً گفته می‌شود فلان کار، اخلاقی و خوب است و یا غیر اخلاقی و بد است.»^۳

رایج‌ترین و شایع‌ترین کاربرد اصطلاح اخلاق در بین دانشمندان و فیلسوفان علم اخلاق عبارت است از «صفات و هیأت‌های پایدار در نفس که موجب صدور افعالی متناسب با آنها به طور خود جوش و بدون نیاز به تفکر و تأمل از انسان می‌شود.»^۴

۱-۷-۲ علم اخلاق

برای علم اخلاق تعریف‌های متعدد و متفاوتی بیان شده است، ابن مسکویه علم اخلاق را تعریف نکرده است اما در بیان هدفش از تألیف کتاب تهذیب الاخلاق چنین می‌گوید: «هدف از این کتاب این است که صفتهایی را در خودمان بوجود آوریم که موجب شود رفتارهای صادر از ما زیبا و پسندیده باشند و در عین حال این رفتارها به آسانی و بدون مشقت و سختی از ما صادر شوند.»^۵ از نظر او علم اخلاق صفت‌های خوب و بد و راه‌های اکتساب صفت‌های خوب و دوری از صفت‌های بد را بیان می‌کند.

خواجه نصیرالدین طوسی در تعریف علم اخلاق بر نقش شناخت تأکید می‌کند و این علم را بیان‌کننده صفتهایی می‌داند که انسان باید آنها را در خود ایجاد کند تا رفتارهای اِرادِی صادر شده از او

۱. محمد تقی مصباح یزدی، فلسفه اخلاق، ص ۱۳ - ۱۷.

۲. همان، ص ۱۵.

۳. همان، ص ۱۵.

۴. همان، ص ۱۳.

۵. احمد بن محمد بن مسکویه رازی، تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق، ص ۲۷.

همگی نیکو و پسندیده باشند. او در بیان علم اخلاق می‌گوید: «علم است به آنکه نفس انسانی را چگونه خلقتی اکتساب تواند کرد که جملگی افعالی که به ارادت او از او صادر شود، جمیل و محمود بود.»^۱

در تعریفی جامع، استاد مصباح علم اخلاق را این‌گونه تعریف می‌کند: «علم اخلاق دانشی است که از انواع صفت‌های خوب و بد و چگونگی اکتساب صفات خوب و از بین بردن صفت‌های بد بحث می‌کند.»^۲

در این تعریف بر شناخت فضایل و رذایل و همچنین چگونگی آراسته شدن به فضیلت‌ها و پاک شدن از رذیلت‌ها تأکید شده است.

۱-۷-۳ تربیت

واژه تربیت در زبان عربی از ریشه رَبَّ یا رَبَّو مصدر باب تفعیل است و به معنای رشد و نمو دادن، تعالی بخشیدن و پروراندن است.

به سخن دیگر تربیت تغییری تدریجی است که باعث ایجاد یک روند خاص می‌شود تا فرد به حد کمال خود نایل آید.^۳

«در فرهنگ اسلامی واژه‌هایی چون رَبّ، تزکیه، تطهیر، هدایت با مفهوم تربیت قرابت معنایی دارند.»^۴ در اصطلاح برای تربیت تعریف‌های متعدد و متفاوتی بیان شده است از جمله: «کمک‌رسانی به تربی برای شکوفا سازی قابلیت‌ها و توان‌های درونی‌اش.»^۵

در تعریفی دیگر تربیت را اینگونه معرفی نموده‌اند: «اتخاذ تدابیر عالمانه و عامدانه و مستمر از طرف فرد رشید و کمال یافته در جهت فراهم آوردن و سازماندهی شرایط مساعد برای رشد و کمال مطلوب فرد فاقد کمال، به صورت تدریجی و بر اساس اصول آزموده شده و مسلم.»^۶

۱. نصیرالدین طوسی، اخلاق ناصری، ص ۴۸.

۲. محمد تقی مصباح یزدی، فلسفه اخلاق، ص ۱۸.

۳. التریبه هی انشاء الشیء حالا فحالا الی حد التمام (حسین بن محمد راغب اصفهانی، مفردات راغب، ذیل واژه رب)

۴. گروهی از نویسندگان زیر نظر محمد تقی مصباح یزدی، فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، ص ۲۷.

۵. عباسعلی شاملی، مجموعه مقالات تربیت اخلاقی، ص ۱۳۷.

۶. محمود نیکزاد، کلیات فلسفه تعلیم و تربیت، ص ۲۱ و ۲۲.

در تعریفی جامع‌تر: «تربیت عبارت است از مجموعه اعمال عمدی و هدف دار یک انسان (مربی) بر انسان دیگر (متربی) برای فراهم کردن زمینه‌ها و عوامل شکوفاسازی آدمی، در جهت رشد و تکامل اختیاری او به سوی هدف‌های مطلوب و بر اساس برنامه‌ای سنجیده.»^۱

۱-۷-۴ رابطه علم اخلاق و تربیت

همان گونه که اشاره شد تربیت عبارت است از مجموعه اعمال عمدی و هدف دار مربی بر متربی برای ایجاد زمینه‌ها و عوامل شکوفاسازی آدمی، در جهت رشد و تکامل اختیاری او به سوی هدف-های مطلوب و بر اساس برنامه‌های سنجیده. از سوی دیگر، انسان ابعاد مختلفی دارد مانند ابعاد مادی و جسمانی، علمی، عاطفی، اخلاقی و دینی.

علم اخلاقی با شناسایی صفات‌های پسندیده و ناپسند و رفتارهای متناسب با آنها و با به کار بستن روش‌های مناسب در صدد است بُعد اخلاقی انسان را جهت داده آنرا در مسیر رشد و کمال هدایت کند در حالی که علم تربیت بر آن است تا همه ابعاد وجودی انسان از جمله بُعد اخلاقی او را به رشد و کمال برساند.

بنابراین هدایت بُعد اخلاقی انسان به سوی رشد و کمال در علم اخلاق و علم تربیت مشترک است. با وجود این اشتراک، علم اخلاق و تربیت از دو جهت با یکدیگر تفاوت دارند نخست، آنکه علم اخلاق ضمن بیان چگونگی تخلق انسان به اخلاق نیکو، خود را عهده دار بیان صفات و رفتارهای پسندیده و ناپسند نیز می‌داند، در حالی که تربیت به تبیین این موضوع نمی‌پردازد، بلکه این مقوله از اصول موضوعه آن است.

تفاوت دوم اینکه علوم تربیتی به ابعاد دیگر انسان هم نظر دارند و سعی می‌کنند انسان را در این زمینه‌ها نیز به کمال برسانند.^۲

با این نگاه مشخص می‌شود که تربیت اخلاقی به قلمرو خاصی از تربیت اشاره دارد و آنرا از دیگر عرصه‌های تربیت جدا می‌سازد، عرصه‌هایی نظیر تربیت اجتماعی، تربیت دینی، عاطفی، جسمی و بدنی.

۱. محمد داوودی، اخلاق اسلامی (مبانی و مفاهیم)، ص ۱۰.

۲. همان، ص ۱۱.

۱-۷-۵ تربیت اخلاقی

تربیت اخلاقی واژه‌ای مرکب از تربیت و اخلاق است و با توجه به رابطه‌ای که اخلاق و تربیت با هم دارند و به آن اشاره شد، برای تحقق تربیت اخلاقی این دو دانش به کمک هم می‌آیند هر چند سهم این دو دانش یکسان نیست و می‌توان گفت اخلاق نقش اصلی را ایفا می‌کند و تربیت به عنوان ابزاری مهم برای تحقق بخشیدن به محتوای اخلاق است. لذا در تعریف می‌گوییم:

تربیت اخلاقی فرآیند زمینه سازی و به کارگیری شیوه‌هایی جهت شکوفا سازی، تقویت و ایجاد صفات، رفتارها و آداب اخلاقی و اصلاح و از بین بردن صفات، رفتارها و آداب غیر اخلاقی در خود یا دیگری است.

با توجه به تعریف نکته‌هایی باید مورد توجه و دقت قرار گیرد:

۱. تربیت اخلاقی فرآیند و جریانی مستمر و مداوم است و نیاز به تلاش و مجاهدت مستمر دارد و انتظار این که این صفات در مدت کوتاه و بدون تلاش در فرد ایجاد شود، انتظار صحیحی نیست.
۲. در تربیت اخلاقی دو عنصر اساسی وجود دارد یکی شناخت فضائل و رذائل یعنی اوصاف و رفتار-هایی که در رسیدن به کمال و قرب انسان نقش مثبت و منفی دارند. دوم بکارگیری شیوه‌هایی برای تثبیت فضائل و برطرف کردن رذایل؛ زیرا هدف در تربیت اخلاقی کسب فضائل و رفتارهای اخلاقی و دوری از رذایل و رفتارهای ضد اخلاقی است و بدون شناخت فضایل و رذایل و از سوی دیگر به کارگیری شیوه‌های مناسب هدف محقق نمی‌شود.
۳. در تربیت اخلاقی سه نوع تلاش مقصود است: یکی شکوفا سازی که ناظر به صفات و ملکات فطری اخلاقی است، طبق این دیدگاه که فضائل اخلاقی ریشه فطری دارند و ضروری است که این صفات و فضائل فطری شکوفا شوند.^۱

۱. برخی از آیات قرآن و روایات هم این دیدگاه را تایید می‌کنند. از قرآن: و نفس و ما سویها فآلهمها فجورها و تقویها (شمس، ۸ و ۹) و از روایات: روایت امام صادق (ع): عن اسحاق بن عمار عن ابی عبدالله علیه السلام قال (ان الخلق منیحه یمنحها الله عز و جل خلقه فمنه سحیه و منه نیه) فقلت فایتها افضل؟ فقال (صاحب السجیه هو مجبول لایستطیع غیره و صاحب النیه یصبر علی اطاعه تصبرا فهو افضلها) محمد بن یعقوب کلینی، اصول کافی ج ۲، ص ۱۰۷.